

М.А. Ауганбаева¹ , З.Р. Курманбекова*¹ , А.С. Исакова²

¹ М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

² Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар мен инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

(E-mail: mayu.84_84@mail.ru, *kurmanbekovazulfia02@gmail.com, assylymayu.issakova@yu.edu.kz)

Антропоцентрилік парадигма мәселелері мен тілдік универсалийлердің когнитивті аспектісі

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде тілдік жүйенің белгілі бір бөлігімен көрінетін идеяларды, стереотиптерді қайта құруға мүмкіндік беретін тілдің лингвомәдени құндылықтары біз үшін маңызды болып табылады. Аталмыш мақалада тілдерді немесе олардың көпшілігін сипаттайтын тілдік универсалийлердің когнитивті аспектісі талданады. Осылайша, антропоцентристік парадигма аясында жалпы және жеке тілдік сипаттамаларды белгілеу жүзеге асырылады, нәтижесінде қазіргі тіл білімі ғылыми бағыттардың конгломераты ретінде ұсынылып отыр. Әмбебап тілдік сипаттамалар лингвомәдени зерттеулер үшін ақпараттық материал ретінде қарастырылған. Олар сөздің басқа объектімен ұлттық анықталған интерпретациясын нақты немесе мәдени кодтарға негізделген бірліктер арқылы жеткізеді. Негізгі және әмбебап кодтар арқылы әр мәдениет қолданысындағы тілдік бірліктердің ара жігі ажыратылады. Олар лингвистикалық дүниетанымды анықтау және білдіру үшін қолданылады. Бұл зерттеу жұмысында мұндай кодтардың болуы тәжірибе мен білімді көрсететін стереотиптердің пайда болуын түсіндіруге мүмкіндік беретіні туралы талданады. Негізгі түйін, мәдени код ұғымы заманауи лингвистикадағы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Мәдени кодтар арқылы мәдени маңызды ақпарат жиналады және беріледі, бұл мәдениетаралық коммуникация процесінде өте маңызды деп білеміз.

Түйін сөздер: таным, тілдік универсалийлер, лингвомәдениет, тілдік бейне, лингвистикалық типология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-29-43>

Түсті: 13.08.2024; Жөнделді: 23.08.2024; Мақұлданды: 13.09.2024; Онлайн қолжетімді: 28.09.2024

Кіріспе

Осыдан жарты ғасыр бұрын Дж.Гринберг бастаған тілдік универсалийлер туралы пікірталас әлі күнге дейін қызығушылық тудыруда. Аталмыш зерттеудің өзектілігі тілдік форманың ұқсастығы болып табылатын негізгі ойдан тұрады, осы орайда зерттеушілер бұл талаптардың дәйексіз екендігі туралы пікірді жоққа шығарады. Зерттей келе, тілдік

бірліктер мәдениетаралық түсіністікпен және бір тілден екінші тілге аудару мүмкіндігімен негізделеді.

Бұл зерттеу лингвистикалық мәдени кодтардың көрінісі ретінде әртүрлі тілдердің лексикалық және семантикалық жүйелерінде бар ұқсас тілдік ерекшеліктерді ашуға бағытталған. Әдебиеттерге шолу Дж. А. Хокинс, Н.Хомский, В. Крофт, Э. Сепир, Ш.К. Жарқынбекова, Б.К. Жұмабекова, Б.А. Успенский, С.Г. Шафиков, О.Н. Шувалова, М.Ю. Мухин, Н.Ф. Алефиренко бұл мәселеге мұқият теориялық зерттеулер қажет екенін көрсетеді. Осы орайда, лексика - семантикалық типология аясында кез-келген тілге тән тілдік ұқсастықтар немесе айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік бере отырып, барлық тілдердің жалпы және жеке тілдік ерекшеліктерін белгілеуге негіз бола алады.

Біздің білуімізше, тіл білімі адамгершілік құндылықтарға әсер ететін әдіснамалық негіз ретінде қарастырылады. Мысалы адам әлемді тіл білімі арқылы түсінуі бірінші жағы болса, екіншіден оның жүйелері арқылы түсінеді. Негізінен, тілдік бірліктерге кешенді пікірлер олардың өзара қатынасын анықтайтын және осы процесті тілдік және мәдени сипаттағы біртұтас құрылым ретінде оның жаңа құндылығын баса көрсететін жүйелі әдістер арқылы көрсететін лингвомәдени парадигманы қалыптастырады.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше факторлармен алдын-ала анықталады: а) танымдық тілдік универсалиилер мен тіл мен ақыл-ой процесінің өзара байланысы арасындағы байланыс; б) тілдің лингвистикалық-мәдени ерекшелігінің әсері.

Қазіргі тіл біліміндегі антропоцентризм мен антропоцентристік парадигма адам тілінің қажеттілігі мен пайда болуының негізгі сапалық негізімен, атап айтқанда концептуалды ойлаумен тікелей және жанама түрде байланысты, бұл өз кезегінде адамның басты ерекшелігін құрайды. Тіл біліміндегі антропоцентризм тілдің осы тілде сөйлейтін этностың лингвистикалық және лингвомәдени қызметінің жемісі болып табылатындығынан туындайды [1].

Тіл мен мәдениеттің арақатынасы туралы ғылымның дамуына үлкен мән берген А.Н. Афанасьев пен А. А. Потебня сияқты зерттеушілердің маңызды үлестеріне назар аударған жөн. Зерттеуші Ю.А. Белчиков қазіргі мәдени лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесу механизмдерін іздеумен тең, өйткені тіл мен мәдениет өзара байланысты екенін атап өтеді. Айта кету керек, адамның практикалық қажеттіліктері тілдің мазмұнын ашады [2].

Зер салып қарасақ, тіл мәдениет үшін рухани құндылық ретінде де қарастырылады, сондықтан көп тілді, көп мәдениетті Қазақстандағы тілдердің этномәдени ерекшелігін зерттеу этносаралық қарым-қатынас үшін өзекті болып табылады. Қазақстандық лингвистикада қазақ, орыс, ағылшын, неміс және басқа тілдердің лингвистикалық және мәдени бірліктерін салыстырмалы түрде зерттеу дамуда.

Зерттеудің мақсаты – лингвистикалық универсалиилерді тұжырымдау – барлық тілдерге немесе олардың көпшілігіне тән ерекше сипаттамалар мен қасиеттер ретінде, ұқсас формаларды, атап айтқанда тілдің құрылымы мен қызмет етуінің танымдық моделін құру. Әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшеліктерін, сондай-ақ ұқсас тілдік бірліктерді көрсететін мәдени кодтарды анықтау, зерттеу және сипаттау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері осы зерттеудің мақсаты мен перспективалық мақсаттарымен анықталды. Берілген зерттеу жұмыста салыстырмалы талдау әдістері, семантикалық талдау, сонымен қатар компоненттік, құрылымдық және контексттік талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу. Мақалада «Мәдени лингвистика» терминін зерттеушілердің негізгі өкілдері: К.С. Кеңесбаев, А. Қайдаров, Р.А. Авакова, М.Р. Есімжанова, Курманбекова З.Р., В.В. Воробьев, Н.Ф. Алефиренко, Н.Д. Арутюнова, Ю. А.С.Степанов, В. Клоков, В.А. Маслова, В. Карасик, В. Телия, В. Аврамова, В. Шаклейн, Е. Е. Юрков, Е. Зиновьева,

Г. Токарева. Сондай-ақ бұл термин Я. А. Коменскийдің ғылыми еңбектерінде де қолданылған, Вильгельм фон Гумбольдт және А. Потебня, Л. Винтгенштейн, Э. Сапир, Б. Ворф, Д. Фодор, П. О. Якобсон, И. А. Бодуэн де Куртенэнің ойынша зерттеулердегі тұжырымдарға сүйендік.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі уақытта «тілдік универсалийлер» ұғымының көптеген анықтамалары бар, олардың айқын ұқсастығына қарамастан, бірқатар айырмашылықтары да бар.

XIX ғ. ғалымдары мәдениет, тіл, ұлттық сипаттағы әмбебаптарды іздеді. Осы кезеңде Е. Husserl, А. Marty сынды зерттеушілер «әмбебап» терминін әлемді санаттау идеясымен байланыстырады, соның арқасында тілдік универсалийлердің мәні мен мазмұны туралы түрлі пікірлердің болуы айтарлықтай ауқымды.

Зерттеу жұмыстар нәтижесінде, дәлірек айтсақ 20 ғасырдың ортасында құрылымдық, генеративті және функционалдық лингвистикадағы жетістіктерге байланысты, тілдік универсалийлерге деген қызығушылық қайта жаңданды. Нақтырақ айтқанда, тілдік универсалийлерді зерттеу негізінен тілдер типологиясымен қатар жүргізілді, ал типологиялық лингвистика мен әмбебаптардың лингвистикасының өзіндік мақсаттары бар екенін түсіну біртіндеп жетіле түсті. Біріншісі тілдердің құрылымындағы айырмашылықтарды, екіншісі - тілдер арасында ортақ белгіні зерттейді.

Вильгельм фон Гумбольдт адамның әлем туралы идеялары оның қолданатын тіліне байланысты екенін алға тартады. Гумбольдттың пікірінше, әрбір тілдің ол үшін белгілі бір ішкі формасы бар, ол дүниенің берілген тілдің сөздігін құрайтын сөздердің мағыналары бойынша, оның грамматикалық категориялары, оның ішінде бөлінуінде де, құрамында да көрінеді. Ол лингвистикалық зерттеулердің мәні мен түпкі мақсатын тіл өзінің ішкі формасымен ойлауға жүктейтін дүниетанымды орнатудан көрді. Гумбольдттың тілдік әлемді құру қабілеті, оның әлемнің тілдік бейнесін қабылдаудағы рөлі және осы тілде сөйлеушілердің көзқарасы туралы айтқан бұл пікірлері кейінгі ғылымда дамыды деп айтуға болады.

Тіл мен ойлаудың өзара байланысын зерттеу әдістерінің өзгеруі негізінен когнитивтік лингвистиканың пайда болуына, одан кейін адамның танымдық іс-әрекетін талдауға, сонымен қатар, адам іс-әрекетінің лингвистикалық көріністерін зерттеумен байланысты екені мәлім [3].

Көптеген ғалымдар, тілді адамның басқа когнитивтік механизмдерінің жүйесіне енгізуге деген ұмтылысымен ерекшеленеді деп тұжырымдайды, мәселен, А. Вежбицкаяның семантикалық примитивтер концепциясы, ол әмбебап семантикалық тіл бірліктерінің біртұтас жалпы адамдық табиғатынан туындайды деп мәлімдеді. Осылайша, бұл әмбебап тіл әртүрлі тілдерді салыстыру мен салыстырудың табиғи негізіне айналады [4].

Тілдерде мағынаның бірлігі мен ұлттық өрнектің өзіндік ерекшелігі қатар өмір сүреді. Осы орайда, тілдерде ұлттық идиоэтноликалықтан гөрі жалпы, әмбебап нәрсе бар, сондықтан да когнитивтік көзқараспен ұлттар арасындағы рухани-психологиялық айырмашылықтардың соншалықты өткір және терең емес екеніне көз жеткізуге болады. Зерттеуші Э. Сапир былай деп жазды: «жағдай қандай да бір өткен дәуірде тайпаның жауапсыз ақыл-ойы өз тәжірибесін асығыс ойлап тауып, қайта қарауға мүмкіндік бермейтін осы асығыс классификацияға сеніп, олардың тілінің мұрагерлеріне ғылым сыйлаған сияқты. Олар толық сенуді тоқтатты, бірақ ол оны жоққа шығара алмайды» [5]. Шындығында, миллиондаған рет қайталанатын экстралингвистикалық құбылыстар мен жағдайлар түбегейлі бірдей. Адамдардың өткір көзі мен өткір ақыл-ойы осы құбылыстардың мәніне терең енеді. Демек, адамдардың заттар, құбылыстар туралы идеялары объективті шындықты көрсетеді.

Берілген зерттеу жұмысында тілдің кодтық жүйе ретіндегі жалпы қызметі, біріншіден, екі динамикалық жүйенің арасындағы қатынас және кодтау хабарламаларда көрсету қабілеті, екіншіден, таратушы жүйенің құрылымындағы өзгерістер (яғни, сөйлеушінің

санасында) қабылдау жүйесін (тыңдаушының санасын) ұқсас күйге келтіру үшін, онда сөйлеу затына қойылатын ең маңызды талап оның таратушы жүйе құрылымындағы айырмашылықты және өзгерісті сенімді түрде көрсету қабілеті болып табылады. [6].

Ұсынылған диаграмма әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара әрекеттесуін сипаттайтын дөңгелек байланыс жүйесін нақты растайды. Дөңгелек коммуникацияның осы тұжырымдамасының авторлары ондағы әртүрлі мәдениеттердің өкілдері арасында қарым-қатынас процесі қалай жүретінін көрсетеді. Қарым – қатынастың негізгі қатысушылары – жіберуші – сол тіл мәдениетінің өкілі, ал алушы-басқа тіл мәдениетінің өкілі, қарым-қатынас процесінде негізгі міндеттерге, яғни хабарламаны кодтауға, декодтауға және түсіндіруге тап болады. Хабарламаны дұрыс түсіну жіберуші мен алушының тәжірибесі ұқсас және белгілі бір белгілерді дәл осылай түсінетін саланы болжайды

1-сурет. Чарльз Эгертон Осгуд – Уилбур Ланг Шраммның дөңгелек байланыс моделі. [7].

Бірқатар ғалымдар мәдени кодтау мәдени мағыналардың тасымалдаушысына айналатын материалдық және рухани дүниенің белгілер жүйесі немесе белгілер денелері ретінде анықтайды; адамның қоршаған әлемді ассимиляциялау барысында оларда мәдени мағыналар бейнеленеді, олар осы белгілерде «оқылады». Мәдени кодтау адамның ең көне архетиптік идеяларымен байланысты және оларды мәлімдейді. Мәдени кодтау құбылыс ретінде әмбебап сипатқа ие.

В.Н. Телияның пікірінше, мәдени код «негізгі лингвистикалық мағыналарынан басқа мәдени мағыналарды алып жүретін атаулар жиынтығы немесе олардың тіркесімдері, яғни мұндай лингвистикалық бірліктер мәдениет тілінің белгілері болып табылады және белгілі бір функцияларды орындайды» [8].

Мәдени кодтау белгілі бір тілдің мәдени кеңістігінде белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушыларының материалдық және рухани әлемді сипаттау тәсілі, сондай-ақ қоршаған әлемді түсіну тәсілі ретінде қарастырылатындығын атап өткіміз келеді. Сонымен, мәдени код - бұл ақпаратты сақтау және беру тәсілі, мәдени жадының бір түрі.

Б.И. Кононенко мәдениеттің осы түрін түсінудің кілті мәдени код екенін анықтайды; адамдар ата-бабаларынан мұраға қалдырған бірегей мәдени ерекшеліктер; бұл мәдениетті анықтауға мүмкіндік беретін қандай да бір түрде кодталған ақпарат [9]. Сөз ұғымын мәдени код ретінде қарастырамыз.

«Егер тәжірибелі универсалистер бар болса, онда олар лингвистикалық бірліктер емес, концептуалды құрылымдар ретінде қарастырылады», - деген тұжырымдар да кездеседі [10].

Негізінде, «Әлем бейнесі» терминін талдау жалпы тұжырымнан басталуы мүмкін, сондықтан да әлем бейнесі тіл арқылы белгілі бір лингвистикалық қауымдастыққа тән шындықтың көрінісі болып табылады. Адамның айналасындағы әлем, С.Г. Тер-Минасова үш формада ұсынылған: әлемнің нақты бейнесі (адамға тәуелді емес берілген мақсат),

әлемнің мәдени (концептуалды) бейнесі (белгілі бір этникалық топтың өкілдіктері негізінде қалыптасқан ұғымдар призмасы арқылы әлемнің нақты бейнесін бейнелеу), әлемнің лингвистикалық бейнесі (әлемнің нақты бейнесін мәдени арқылы көрсету) [11].

Шындығында, көптеген лингвистердің сан алуан алуан түрлілігіне қарамастан, тілдерде ортақ бір нәрсе бар деген сезімі бар. Бірнеше шет тілдерін меңгерген адам әрқашан белгілі бір лингвистикалық тұжырымдамалардың танылатындығын сезінеді, ал басқа лингвистикалық жағдайларға әр қырынан қарауға болады.

З.К. Сәбитова, әр түрлі ежелгі және қазіргі заманғы тілдер мен мәдениеттердің материалдары бойынша әлемнің тілдік көрінісіндегі әмбебаптылықты зерттеуге сүйене отырып, тілдік дүниетанымның ерекшеліктері атап өткендей: а) бұл шындықты көру схемасы, әлем туралы білім жиынтығы; б) ол адамдардың сан ғасырлық тәжірибесімен дамыған (бұл адамның әлем туралы білімінің нәтижесі); в) тілде көрініс тапқан; г) адамды әлемге деген белгілі бір көзқарасқа бағыттайды; д) ұлттық ерекшелікке [12]. Біздің ойымызша, дүниені лингвистикалық бейнелеу механизмдерін түсіну этномәдени көзқарастарды әлдеқайда толық зерттеуге мүмкіндік беретін сияқты.

В.А. Маслова мен М.В. Пименова мәдени кодтарды бірнеше себептерге байланысты жіктеуге болады деп санайды:

1. таралу дәрежесі бойынша-кодтар жалпы немесе шектеулі болуы мүмкін;
2. келісімнің сипаты бойынша-екіжақты және біржақты;
3. тасымалдаушының сипаты және қолдану саласы бойынша-ауызша, дене, мінез-құлық, бұқаралық ақпарат құралдарының кодтары, реттеуші және эстетикалық;
4. құрылымы бойынша-қарапайым және күрделі [13]

Зерттей келе, барлық ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, әлемнің тілдік бейнесінің ерекшелігін көрсететін мәдени кодтарды анықтау, зерттеу және сипаттау, сонымен қатар жаһандану жағдайында бұқаралық коммуникация саласында көрініс тапқан әмбебап тілдік бірліктерді сипаттау және сәйкестендіру бүгінгі таңда негізгі мәселердің бірі болып отыр.

Бұл, өз кезегінде, коммуникативті сәтсіздіктер мен мәдениетаралық қарым-қатынастағы қажетсіз қателіктердің алдын алуға көмектеседі, бұл фондық, мәдени және құндылық шындықтарын білмеуден туындайды. Бұқаралық ақпарат құралдары - адамның ойлауының бүкіл құрылымына, дүниені қабылдау стиліне, бүгінгі мәдениеттің түріне әсер етеді, бұл елдің мәдени ерекшеліктерін, менталитеті мен тарихын көрсететін мәдени маңызы бар ақпаратты жеткізетін мәдени мағыналардың тасымалдаушылары [14].

Зерттеуші Е.В. Довгалдың айтуынша, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның өмір сүруін қамтамасыз ететін, ежелден адамзаттың психоәлеуметтік ортасының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Олар қоғамға және жеке тұлғаға танымдық, тәрбиелік, ағартушылық мазмұнда ықпал ету саласындағы көшбасшылар [15].

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері тілді қолданудың кең таралған түрлерінің бірі болып табылады. Е.В. Довгал атап өткендей, бұқаралық ақпарат құралдары шығарған мәтіндер қоғамда мәтіндердің барлық басқа түрлерінен басым. Медиа мәтіндерде мәдени ерекшелік ақпараттық кеңістікті ұйымдастыруда, медиа мәтіндерді пішімдеуде, мағыналарды жобалаудың лингвистикалық әдістерінде көрінеді.

Демек, адамзат қоғамының өміріне нық қадам басып, бұқаралық ақпарат құралдары адамдардың дүниені қабылдауының менталитеті мен стиліне, қазіргі мәдениеттің түріне әсер ететініне күмән жоқ. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі лингвистикалық болмыстың негізгі формаларының біріне жататыны белгілі. Дәл осы бұқаралық коммуникация мәтіндерін талдау сөйлеушілердің лингвистикалық құзыреттілігіне және осы кезеңде байқалатын әдеби тілдердің даму тенденцияларына қатысты қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бұқаралық ақпарат құралдарында тілдік универсалийлердің кездесуінің жарқын мысалдарының бірі – қазақ тіліндегі «зұлымдық», ағылшын тіліндегі «evil» лексемаларын салыстыру.

Лингвистикалық сөздіктердің деректері «зұлымдық» және «evil» лексемаларының негізгі мағыналарын анықтауға мүмкіндік береді деп есептейміз. Тұжырымдаманы қарастыру кезінде Біз З.Д. Попова мен И. А. Стерниннің анықтамаларына сүйенеміз: «концепт - ұғымның немесе құбылыстың ең жалпы, маңызды белгілерін, олардың ұтымды рефлексиясы мен түсінуінің нәтижесін көрсететін ұғым. Концепт, әдетте, терминологиялық және өндірістік лексикамен, сондай-ақ рационалды семантиканың лексемаларымен вербализацияланады. Көптеген концептерді іс жүзінде лингвистер жасайды, олар аздаған дифференциалдық белгілерге сүйене отырып, түсіндірме сөздікте сөзді анықтау қажеттілігіне тап болады немесе мағынасы жағынан ұқсас сөздерді ажырату үшін сөздердің мағынасына компоненттік талдау жасау» [16].

Осы орайда, З.Д. Попова мен И. А. Стерниннің ұсынған концептуалды талдауының негізінде «зұлымдық» сөзінің қазақ және ағылшын тіліндегі мазмұны және құрылымы төмендегідей анықталды.

«*Ауғам сөздігіне*» сүйенетін болсақ, «зұлымдық» келесі мағыналарды білдіреді: *әділетсіздік, қанишерлік, қорқаулық, тас жүрек, қатігездік, қаталдық, аяусыздық, жабайлық, зұлымдық, жендеттік*. Келесі «*Казсловопедия.com*» бойынша қарастыратын болсақ «зұлымдық» ол: *жауыздық, сұрқиялық, сұмырайлық*.

Келесі сөздікте мәселен «*Sozdikkor.kz*» Құранда айтылған қылмыс және жазалау мағынасында кездеседі. (Arabic. Zulym) – *adamdar arasыndagy karym – katynas tartibin kasakana buzu, zorlyk – zombylyk zhasap, mazhbur etu, renish, korlau, zorlau, mal mulkin tartyp alu* т.б.

Ағылшын тіліндегі мағынасын айқындау мақсатында келесі сөздіктер қолданылды. Мәселен «*Oxford Advanced Learner's Dictionary of current English*» «evil» келесі мағынаны білдіреді. 1. *enjoying harming others, wicked and cruel*. 2. *morally bad*. 3. *connected with the Devil*. 4. *extremely unpleasant*.

Солай, келесі сөздік «*Merriam-Webster*» бізге төмендегідей анықтама береді:
1 a: *morally reprehensible: SINFUL, WICKED an evil impulse*
b: *arising from actual or imputed bad character or conduct a person of evil reputation*
2 a: *archaic: INFERIOR*
b: *causing discomfort or repulsion: OFFENSIVE an evil odor*
c: *DISAGREEABLE woke late and in an evil temper*
3 a: *causing harm: PERNICIOUS the evil institution of slavery*
b: *marked by misfortune: UNLUCKY*

In order to express the noun, of the concept «evil» are given in the following meanings:

1 a: *the fact of suffering, misfortune, and wrongdoing*
b: *a cosmic evil force*

2 a: *something that brings sorrow, distress, or calamity*

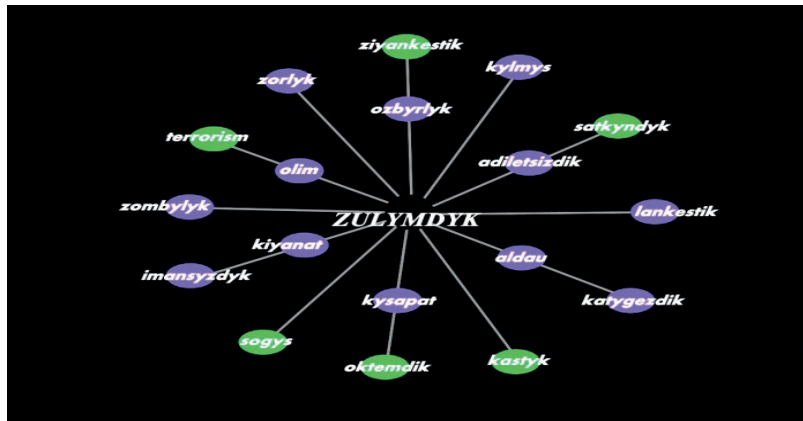
Сонымен қатар, «*Webster's new world dictionary*» сөздігіне көз жүгіртетін болсақ, 1. *war is a great evil*, солай, *evil* сөзі соғыс деген мағынаны білдіреді.

Негізінен «*A.S.Hornby, Dictionary of current English*» «evil» сөзі келесідей анықталады: *wicked, adverse, baleful, baneful, damaging, dangerous, deleterious, detrimental, harmful, hurtful, malice, pernicious, prejudicial, injurious, mischievous, violence*.

Сонымен қатар, «*Educational dictionary of modern English*» А.Н. Hornbi «evil» сөзіне келесідей мазмұндайды - *the Evil One, Satan, the Devil*, және де *unfortunate, sinful*.

Мәселен «*Longman Dictionary of Contemporary English*» келесідей мағынаны білдіреді: *morally bad behavior in general*.

Сөздіктер негізінде екі лингвомәдени, танымдық және концептуалды әлемнің келесі лингвистикалық түсініктері немесе олардың семантикалық - компоненттік модельдерінің ерекшеліктері анықталды.

1-сурет. Қазақ тілдеріндегі «зұлымдық» ұғымының семантикалық өрісі

2-сурет. Ағылшын тілдеріндегі «зұлымдық» ұғымының семантикалық өрісі

Зерттеу барысында «зұлымдық» ұғымының жалпы және әр түрлі ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатында лексемаларға салыстырмалы талдау жасалды, бұл қазақ және ағылшын тілдерінің ассоциативті байланыстарындағы жалпы және лингвистикалық санадағы спецификалық белгілерді анықтауға мүмкіндік берді.

1-кесте. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «зұлымдық» танымдық ұқсас ұғымдарындағы семантикалық көлемнің сәйкестігіне салыстырмалы талдау

Ядролық тұжырымдама – қазақ тілі	Ядролық тұжырымдама – ағылшын тілі	Дифференциалды семантикалық белгілерді салыстырмалы талдау		Көлемдердің арақатынасы (сәйкес / сәйкес емес)
1	2	3	4	6
зұлымдық	iniquity	әділетсіздік	injustice	compliance
		Зорлық-зомбылық	violence	
		сұрқиялық	-	
		дұшпандық	animosity	
		жауыздық	cruelty	
		зиянкестік	malice	
		қаскүнемдік	-	
		өшпенділік	loathing	
		тас жүрек	-	
		аяусыздық	ruthlessness	
		қатыгездік	brutality	
		-	Satan	
		-	Devil	
		қорлау	insult	
		Мал мүлкін тартып алу	-	
		қылмыс	crime	
жеңдетік	-			
қорқаулық	-			

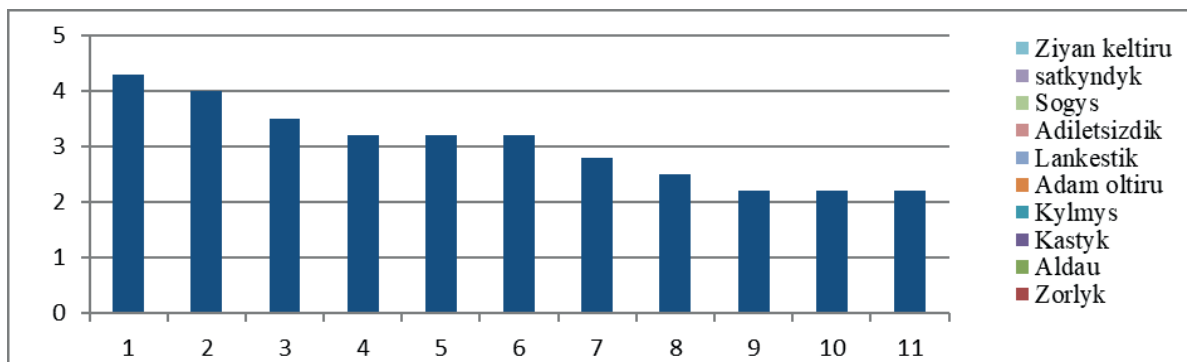
Қазақ және ағылшын тілдерінің лексемаларын салыстырмалы талдау ұғымдардың әмбебап белгілерін анықтауға мүмкіндік берді - *cruelty, murder, harm*, және ұлттық ерекшелігі, екі елдің тарихи тәжірибесі мен қазіргі жағдайын көрсете отырып, жекелей қазақ тілінде «зұлымдық» *zhendettik, surkiyaluk, tas zhurek*, ағылшын тілінде «*evil*» *Satan, Devil*.

Осылайша, лингвистикалық сөздіктердің деректері бойынша ұғымдардың мазмұнын салыстыру және қазақ және ағылшын лингвистикалық мәдениеті спикерлерінің сауалнамасы ұғымдардың ядролық ерекшеліктері іс жүзінде сәйкес келеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен, сөздіктерде тұжырымдаманың қызмет ету аясына қарамастан оның негізгі жалпы мәдени мазмұны жазылғанын атап өткен жөн. Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерінің спикерлеріне жүргізілген сауалнама зұлымдық сөзін аңғал санада қабылдау ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Тұжырымдамалық талдаудан басқа, зерттеуде ассоциативті эксперимент немесе ассоциативті өріс әдісі қолданылды. Бұл әдісте тітіркендіргіштерді (ынталандыру сөздерін) қолдана отырып, адамның санасында ассоциацияларды оятатын және оларға жауап ретінде берілетін әртүрлі адам реакциялары алынады. Бүгінгі таңда ассоциативті өрістердің үш негізгі түрі бар екендігі атап өтілді: еркін, бағытталған және дәйекті ассоциативті эксперименттер.

Сонымен, «зұлымдық» ұғымын зерттеудің келесі кезеңі қазақ лингвистикалық әмбебаптарына сауалнама жүргізу, оның ішінде тұжырымдаманың жалпы этникалық концептуалды ұғымдарын анықтауға арналған еркін ассоциативті эксперимент және концептуалды компоненттің мазмұнын анықтауға арналған сұрақтар жиынтығы болды. Оған 20 жастан 45 жасқа дейінгі 60 адам сұралды. Респонденттердің негізгі құрамы- университет студенттері (20-22 жас) және жастар (25-35 жас).

Мұнда респонденттердің қазақ және ағылшын тілдерінде сөйлеуі талап етілді. Себебі бұл эксперименттің негізгі мақсаты-екі тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, мәдениеттің ұлттық санада көрінісін, әмбебап модельдерді, атап айтқанда тілдің құрылымы мен қызмет етуінің танымдық моделін сипаттайтын нәтиже алу. Сауалнама қазақ және ағылшын тілді тасымалдаушылар арасында онлайн режимінде жүргізілді.

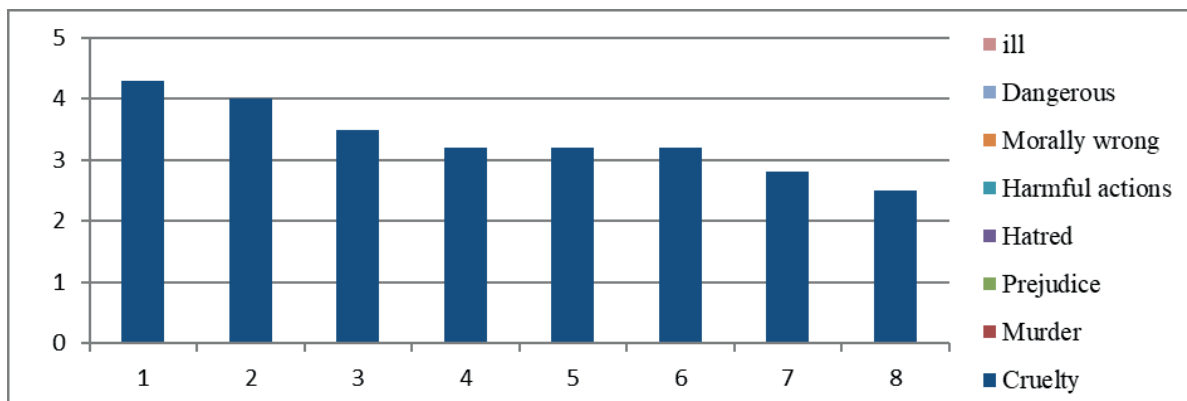
Талдау нәтижелері 1-диаграммада келтірілген.

1-диаграмма. Қазақ тіліндегі сөздер мен жауаптардың қатынасы

Сауалнама «evil» ұғымының ықтимал мағыналарын анықтауға мүмкіндік берді. 18-60 жас аралығындағы ақпарат берушілер ассоциативті экспериментке жасырын түрде жауап берді. Ағылшын тіліндегі «evil» жиі кездесетін бірліктер мыналар болды *ауру (ill)*, *қайиі (dangerous)*, *азғындық (morally wrong or wicked)*, *қатыгездік (cruelty)*, *зиян келтіру (harmful actions)*, *адам өлтіру (murders)*, *өшпенділік (hatred)*, және *алалаушылық (prejudice)*.

Талдау нәтижелері 2-диаграммада көрсетілген.

2-диаграмма. Ағылшын тіліндегі сөздер мен жауаптардың қатынасы

Сауалнама бойынша респонденттердің қазақ және ағылшын тілділердің аңғал санасында «зұлымдық» және «evil» ұғымдарының кейбір ерекшеліктерін ашады. Энциклопедиялық белгілер тұжырымдаманың барлық үш құрылымдық компоненттерін (концептуалды, бейнелі және маңызды) ішінара бейнелейтін сияқты. Сауалнама сұрағына жауаптарды талдау барысында қазақ тіліндегі «зұлымдық» ұғымына келесі синонимдер берілді.

Ассоциативті-синонимдер (90%): қастық, зорлық, соғыс, қылмыс, сатқындық, әділетсіздік, ланкестік, алдау, қатыгездік, сатқындық, өлім, зомбылық, терроризм, имансыздық, қиянат, кесапат, озбырлық, өктемдік, зиянкестік, дұшпандық, жауыздық, зиянкестік, қаскүнемдік, өшпенділік.

Ассоциативті тіркестер (10%): зиян келтіру, адам өлтіру, қиянат жасау, бүлік шығару, азғындық жасау, қан төгу, қара күш, қара ұайым, қара ниетті.

«Evil» ұғымының ағылшын тілінде келесі синонимдері бар.

Ассоциативті-синонимдер (89%): *ill, dangerous, wrong, sinful, wicked, vile, harm, bad, iniquity, harmful, vice, crime, wrongdoing, atrocity, hurt, corruption, villainy, cruelty prejudices, damage, harm, injure, wound, distress, afflict, pain, murder, perilous, hazardous, risky, uncertain, unsafe, wickedness, immorality, turpitude, degeneracy, baseness, perversion, depravity, atrocity, malevolence. vicious, malign, malevolent, misfortune, mischief.*

Ассоциативті тіркестер (11%): *harmful actions, morally wrong, evil-minded, evil results.*

Осылайша, алынған жауаптарға байланысты, қазақ тіліндегі ассоциация сөздері мен ағылшын тіліндегі сөздері мен жауаптары жалпы әмбебап болғанымен, қазақ пен ағылшын тілдерінің арасындағы айырмашылықты әр ұлттың мәдениетінің лингвистикалық көрінісі арқылы байқауға болады. Негізінен 17-18 ғасырларда әлемге дамыған түрде пайда болған қазақтың «жарғы» заңы әлі күнге дейін, бір ғасырдан кейін де сананы жаулап алып, халық жадында өзінің мәдени кодының тұрақты өмірлік құндылығы ретінде сақталып келеді. Мұның сыры тарихта сирек кездеседі, бұл құбылыстың сыры қазақтың «жарғы» заңының бірегейлігінде, негізінен қазіргі өркениет мұраттарының рухы мен принциптеріне сәйкес келеді. Құқықтың руханилығы мен ұлты, әсіресе ондағы сот жүйесі, сондай-ақ рыцарлық мораль ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамындағы реттеу жүйесінің мазмұнының негізгі өзегі болды. Олар кез-келген деңгейдегі және кемелдіктегі кез-келген қоғамдастықтың дамуының барлық кезеңдерінде жалпыадамзаттық құндылықтар мен факторлар болды және болып қала береді және әлі күнге дейін «зұлымдық» тілін қабылдауда көрініс табады.

For example, according to the just remark of S. Z. Zimanov, the author of the scientific concept «Kazakh court of biis - a unique judicial system»: the Kazakh court of biis was the judiciary closest to the democratic mass, whose activities were based on «predominantly value-based moral principles and imperative norms expressing the nature and tendency of stability and nationality of the socio-political system in injustice. Moreover, the uniqueness of «Kazakh law», as noted by Salyk Zimanov, «was that it, born within the framework of a nomadic civilization, enemies of injustice, against unfair judgment, embodied many value features and optima of human dreams of this era. (<http://kazgazeta.kz/news/31308>)

Қазақтар үшін дәстүрлі билер әділдігі халықтың тарихи жадында заңдылық пен әділеттіліктің эталоны ретінде сақталуда. Әрі қарай салыстыру бұқаралық ақпарат құралдарындағы «зұлымдық» ұғымының мазмұны екі мега-тұжырымдаманың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табуға көмектеседі.

Жоғарыда айтылғандай, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның ақыл-ой кодексін қайта таратушы болып табылады. Қазіргі заманғы мәдениет өзінің әдеби центризмін жоғалтып, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі, коммуникация және үгіт-насихат осы бұқаралық ақпарат құралдары жұмыс істейтін қоғамның мәдени ерекшеліктерін анықтайтын медиа-центрлік мәдениеттер санатына көшкенін білеміз.

Сонымен, келесі кезең саяси дискурстағы «зұлымдық» және «evil» ұғымдарының мазмұндық компоненттерін салыстыру болды. Салыстыру зерттелген ұғымдардың мазмұны «зұлымдық» және «evil» мега-ұғымдарына кіретін жеке ұғымдарды салыстырудан басталады. Ұғымдардың мазмұны туралы ақпарат төмендегі кестеде келтірілген.

2-кесте. «Зұлымдық» және «evil» мега-ұғымдарына кіретін жеке ұғымдарды салыстыру

«зұлымдық»	«evil»
Терроризм – 28%	Terrorism – 43 %
Үкімет – 8%	War – 11%
Сыбайлас жемқорлық – 12%	Political regime - 33%
Әлеуметтік қатынастар – 4,8%	Human trafficking – 2,3%
Экономика – 3,2%	Economic relations – 2,1%
Сайлау жүйесі – 2,7%	Social relations – 1,2%
Саяси партиялар -2,3%	Extremism – 3,8%
Бизнес 1,2%	
Қылмыс – 1,4%	
Экстремизм – 4,8%	

Кестеде келтірілген нәтижелер екі мега-тұжырымдаманың мазмұнындағы сәйкестіктер мен айырмашылықтарды анық көрсетеді. Терроризмді қолдайтын және демократиялық емес саяси режимдер қазіргі уақытта бүкіл әлемге қауіп төндіреді, бұл олардың салыстырылған тұжырымдамалардың мазмұнындағы жетекші маңыздылығын түсіндіреді. Бір ұғымдардың мағынасын бір-бірімен салыстыра отырып, осы компоненттердің екі лингвистикалық мәдениет үшін маңыздылығын ашамыз.

Мемлекеттік басқару, сыбайлас жемқорлық, келеңсіз әлеуметтік-экономикалық процестер қазақ халқына үлкен қауіп төндіреді, бұл елдегі саяси және экономикалық жағдайға байланысты болуы мүмкін. Қазіргі уақытта экстремизм қазақ үшін де, ағылшын тілі үшін де проблема болып табылады. Террористер мен экстремистер-қазақстандықтарға да, ағылшындарға да зиян келтіруге белсенді қатысатын сөзсіз субъектілер. Осылайша, «зұлымдық» және «evil» ұғымдарының концептуалды компонентінің мазмұнын салыстыру жалпыға ортақ белгілер де, ұлттық сипаттағы ерекшеліктер мен елдегі саяси жағдайды көрсететін нақты белгілер де бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Талдау барысында «зұлымдық» ұғымы **соғыспен** байланысты екені белгілі болды. Ол қазақстандық және ағылшындық саяси дискурсқа ең тән, ал «зұлымдық» әскери метафоралар арқылы әскери басқыншы ретінде көрінеді. Бұған бұқаралық ақпарат құралдарының келесі мысалдары дәлел бола алады: «Толешов Толқындат, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара қызметі бас штаб бастығының орынбасары, полковник: Соғыс бар жерде аштық, қайғы бар. **Соғыс – қару – жарақ, адамның бір – біріне деген қарсылығы, зұлымдық.** Жас кезімізді еске алып, қобалжып отырмыз. Рақмет айтамыз». (Ауган ардагерлері марапатталды. 12.02.2014), <https://qazaqstan.tv/new> және «Past crises are supposed to facie into the background as the Bush administration pushes obdurately forward across the sands of Kuwait in its grandiose **plan to “liberate” Baghdad from evil, but yesterday’s bad guys can’t seem to leave the good guys alone.** (Serbia’s turmoil isn’t fading away as we hoped. 14.03.05.)

Жиналған және талданған материал метафоралық модельдерде «зұлымдық» өсімдік ретінде бейнеленгенін айтуға мүмкіндік береді, ал төменде келтірілген мысалдар осы тұжырымды көрсетеді: «Мен педагог психологтардың, тәрбие ісі жөніндегі директорлардың, проректорлардың, оқытушылардың мәртебесін көтеруді ұсынамын. Біз тәрбие саласында жағымсыз салдарды болдырмау үшін жастарымызды бос қалдырмауға тиісіміз. **Тәрбиесіз берілген білім – зұлымдықтың тамыры деп өз идеяларымен бөлісті.** (21.09.2020), <https://www.uralweek.kz/kz> (eger-men-nur-otanda-bolsam-oralda-prajmerizde-pikirsajys-<https://www.uralweek.kz/kz/> 21.09.2020) және «Will a Stroke of Neuroscience **eradicate evil?** Ronald de Sousa». (10.08.2010), <https://www.researchgate.net/directory/publications>

Атап айтқанда, Бұл Америка президентінен алғаш рет естілген сөз тіркестеріне қатысты «evil empire» және «axis of evil». Бұл клишелер метафоралық модельдің негізіне айналды «evil is a country», ағылшын және қазақ тілдеріндегі саяси дискурсқа тән. Келесі мысалды қарастырайық: «**Азаматтық қоғам мемлекетке қарсы тұрады, мемлекет ол ұлы**

- **зұлымдық**». (Құқықтық мемлекет және қоғам. 27.05.20), www.ulagat.com және «The **evil empire** whose break-up we should applaud». (Millinship, 1991a).

Қазақ және ағылшын саяси дискурсындағы концептуалды метафораларды салыстырмалы талдау зерттелетін ұғымдарды бейнелеудің әмбебап тәсілін білдіретін негізгі метафоралық модельдерді анықтауға мүмкіндік берді – «evil is a military enemy», «evil is a plant», «evil is a country». Ұлттық сипат мәдениеттің ерекшеліктерін көрсететін метафоралық үлгілермен де ерекшеленеді. Берілген материал лингвистикалық-когнитивті зерттеулердің салыстырмалы аспектіде ұлттық менталитеттегі әмбебап және спецификалық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік беретіндігін айғақтайды.

Зерттелетін ұғымдардың құндылық құрамдас бөлігіне келетін болсақ, «зұлымдық» қазіргі саяси әлемнің қазақша да, ағылшынша да бейнесінде маңызды рөл атқаратынын айта кеткен жөн. «Зұлымдық» лексемасының бір түбірлі сөздері мен синонимдерінің көп болуы олардың қазақ және ағылшын тіл мәдениетінде ауызша айтқан ұғымдарының маңызды орнын айғақтайды. Түсіндірме талдау және лексемалардың үйлесімділігін талдау-ұғымдардың атаулары барлық халықтар үшін әмбебап болып табылатын негізгі белгілерді және дәстүрлі мәдени ерекшеліктерді сақтай отырып, қоғамдық өмірдің өзгеруімен ұғымдар, ішкі және сыртқы саяси жағдай, өркениетті әлем үшін әмбебап және белгілі бір ұлттық саяси дискурста тән барлық жаңа белгілер.

Қорытынды

«Зұлымдық» және «evil» лексемаларының сөздік түсіндірмелерін салыстырмалы талдау нәтижесінде, сөздерді қабылдаудағы ұқсастық негізгі белгілері - сөздің қайнар көзі бойынша байқалатыны анықталды.

Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерін салыстырмалы талдауы екі елдің тарихи тәжірибесі мен қазіргі жағдайын, «зұлымдық» үшін бірегейлігін көрсете отырып, *cruelty*, *murder*, *harm* және ұлттық сипаттағы ұғымдардың әмбебап белгілерін анықтауға мүмкіндік берді. Яғни қазақ тілінде «*жендемтік*», «*сұрқиялық*», «*тас жүрек*», «*найсаптық*», «*кәззиптық*» және ағылшын тілінде «evil» *Satan*, *Devil*.

Бұл талдау сонымен қатар әлемнің ұлттық бейнесінің ерекшелігін және ұлттық сананың оларға деген болжамды қатынасын көрсететін мәдениеттің нақты кодтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен, мәдени код ұғымы мәдени лингвистикадағы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Оларды түсінудің белгілері мен ережелерінің жүйесі ретінде ұсынылған кодтау оның пайда болған мәдениеті мен қызметімен тікелей анықталады. Тілдік кодтау арқылы мәдени маңызды ақпарат жиналады және беріледі, бұл мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде өте маңызды болады. Әрбір мәдениетте бар мәдени кодтар жүйелерінің ішінде осы мәдениетке тән негізгі, әмбебап кодтарды бөліп көрсетуге болады. Олар адамның айналасындағы әлемді сипаттау үшін қолданылады. Аталмыш кодтардың кездесуі белгілі бір лингвомәдениетте ең алдымен, стереотиптік бейнелердің пайда болуын түсіндіруге мүмкіндік береді, екіншіден, олар белгілі бір мәдениетті жеткізушінің тәжірибесі мен білімін білдіреді, сондықтан, бұл өз кезегінде әмбебап бірліктердің пайда болуынан көрінеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. М. Ауганбаева мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. З. Құрманбекова материалдарды жинақтау, мақала мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланы рәсімдеумен айналысты. А.Исакова мақаланың талқылау жұмыстарына үлес қосып отырды. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Колшанский Г.В. Проблема языковых универсалий/ Общее языкознание. – Москва, 1972. – С. 531-545.
2. Бельчиков Ю.А. Язык и культура/ Русский язык. XX век. – Москва., 2003. – 276 с.
3. Арутюнова Н.Д. Проблемы коммуникации / Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1998. – 643 с.
4. Vezhbitskaya A. Speech acts // New in foreign linguistics. – Moscow: Progress, Issue XVI. 1985. – 251-275 p.
5. Sapir E. Selected works on linguistics and cultural studies. – Moscow, 1993. – 259 p.
6. Kurmanbekova Z.R., Mustafa O. Linguistic features of communication and texting in social networks// Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова. Серия филологическая. – 2024. – №2. – С. 37-48. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.04>
7. Анафинова М. Л. Понятие и классификация кодов лингвокультуры. Global Science and Innovations 2020: Central Asia. Серия «Филологические науки», №4 (3). 2020. – С. 5-11.
8. Телия В. Н., Культурные пласты во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – Москва: Языки славянских культур. 2004. – 324 с.
9. Kononenko B.I. The Great explanatory dictionary in Cultural Studies. –М.: Veche. 2003. –25 p.
10. Karasik V.A. Linguistic-vulgar concept as a unit of research // Methodological problems of cognitive linguistics: Voronezh State University. 2002. – 63 – 80 p.
11. Ter-Minasova S. G. War and the world of languages the world. 2005. – 124 p.
12. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Казахский университет. 2007. - 78 с.
13. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2006. –290 с.
14. Pimenova M.V. Culture codes and principles of conceptualizing the media space. Cognitive study of language. 2013. – 454-459 pp.
15. Dovgal E.B. National cultural specificity of organization of and cultures. 2007. 25с.
16. Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. – Москва: Гнозис, 2007. – 35 с.

М.А. Ауганбаева¹, З.Р. Курманбекова¹, А.С. Исакова²

¹Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

²Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Проблемы антропоцентрической парадигмы и когнитивный аспект языковых универсалий

Аннотация. В данной статье описываются лингвокультурные ценности языка, позволяющие реконструировать представления, стереотипы, проявляющиеся в определенной части языковой системы. Дается определение лингвистических универсалий, которые характеризуют языки или большинство из них. Таким образом, в рамках антропоцентрической парадигмы происходит установление общих и индивидуальных языковых характеристик, что в результате представляет современную лингвистику как конгломерат научных направлений. Универсальные языковые характеристики рассматриваются как информативный материал для лингвокультурологических исследований. Они передают национально обусловленную интерпретацию слова с другим объектом посредством ассоциаций, основанных на реальных или культурных кодах. Среди существующих культурных кодов в каждой культуре выделяются базовые и универсальные коды. Они используются для определения и выражения языковой картины мира. В данной исследовательской работе рассматривается, что существование таких кодов позволяет объяснить возникновение стереотипов, которые отражают опыт и знания носителя данной культуры, что, в свою очередь, влияет на появление языковых универсалий.

Ключевые слова: познание, язык, лингвистические универсалии, код, лингвокультура, картина мира, лингвистическая типология.

M.A. Auganbayeva¹, Z.R. Kurmanbekova¹, A.S. Issakova²

¹Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

²Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering,
Aktau, Kazakhstan

Anthropocentric paradigm issues and the cognitive aspect of language universals

Abstract. The linguacultural values of the language allowing to reconstruct ideas and stereotypes manifested by a certain part of a language system. The definition of linguistic universals is given, which characterize languages or most of them. Accordingly, within the anthropocentric paradigm, the establishment of common and individual linguistic characteristics gives rise to the multifaceted field of modern linguistics, comprising a range of scientific directions. Universal language characteristics are regarded as informative material for linguacultural researches. They convey nationally determined interpretation of a word with other object through associations based on real or cultural codes. Basic and universal codes are distinguished among existing cultural codes in each culture. They are used to determine and express linguistic worldview. This research paper reviews that the existence of such codes allows to explain the emergence of stereotypes which reflect experience and knowledge of the given culture bearer which in turn influences the appearance of language universals.

Keywords: cognition, language, linguistic universals, code, linguaculture, picture of the world, linguistic typology.

References

1. Kolshanskij G.V. Problema jazykovyh universalij [The problem of language universals], Obshhee jazykoznanie (Moscow, 1972, 545-531) [in Russian]
2. Belchikov Yu.A. Jazyk i kul'tura [Language and Culture], Russkij Yazyk, XX vek (Moscow, 2003, 276) [in Russian]
3. Arutyunova N.D. Problemy kommunikacii [Communication problems], Jazyk i mir cheloveka [Language and the world of man] (Jazyki russkoj kul'tury, Moscow, 1998, 643) [in Russian]
4. Wierzbicka A. Speech acts, New in Foreign Linguistics, Issue XVI, 251-275 (1985).
5. Sapir E. Selected works on linguistics and cultural studies (Moscow, 1993, 259)
6. Kurmanbekova Z.R., Mustafa O. Linguistic features of communication and texting in social networks, Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series, № 2/ 2024, 37-48 (2024). DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.04>.
7. Anafinova M. L. Ponjatie i klassifikacija kodov lingvokul'tury [Concept and classification of linguistic culture codes], Global Science and Innovations 2020: Central Asia. Philological Sciences Series, №4(3), 5-11 (2020). [in Russian]
8. Telija V. N., Kul'turnye plasty vo frazeologizmah i diskursivnyh praktikah [Cultural layers in phraseological units and discursive practices] (Jazyki slavjanskih kul'tur, Moscow, 2004, 324) [in Russian]
9. Kononenko B.I. The Great explanatory dictionary in Cultural Studies (Veche, Moscow, 2003, 25)
10. Karasik V.A. Linguistic-vulgar concept as a unit of research, Methodological problems of cognitive linguistics: Voronezh State University, 63-80 (2002)
11. Ter-Minasova S. G. War and the Peace of Languages and Cultures, Voprosy Teorii I Praktiki Obuchenia Angliiskomu Yaziku [Issues on English Learning Theory and Practice], 1/25, 61-63 (2007).
12. Sabitova Z.K. Proshloe v nastojashhem. Russko-tjurkskie kul'turnye i jazykovye kontakty [The past is in the present. Russian-Turkic cultural and linguistic contacts] (Kazakh University, Almaty, 2007, 78) [in Russian]
13. Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku [Introduction to cognitive linguistics] (Moscow, 2006, 290) [in Russian]
14. Pimenova M.V. Codes of culture and principles of world conceptualization. Studia linguistica cognitive. Iss. 1: Language and knowledge: methodological problems and perspectives, (Gnozis, Moscow, 2006, 172)

15. Dovgal E.B. National cultural specificity of organization of and cultures (Moscow, 2007, 125)
16. Попова Z.D., Sternin I. A. Osnovnye cherty semantiko-kognitivnogo podhoda k jazyku [Main features of the semantic-cognitive approach to language], (Gnozis, Moscow, 2007, 135) [in Russian]

Автор туралы мәліметтер:

Ауганбаева М.А. – аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-7201-1695.

Қурманбекова З.Р. – хат-хабар үшін автор, PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-2110-9027.

Исакова А.С. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар мен инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-7556-7795.

Ауганбаева М.А. – старший преподаватель, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. ORCID: 0000-0002-7201-1695.

Қурманбекова З.Р. – автор для корреспонденции, PhD, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. ORCID: 0000-0002-2110-9027.

Исакова А.С. – кандидат филологических наук, доцент, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан. ORCID: 0000-0002-7556-7795.

Auganbayeva M.A. – Senior Lecturer, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-7201-1695.

Kurmanbekova Z.R. – corresponding author, PhD, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-2110-9027.

Issakova A.S. – Candidate of Philology, Associate Professor, Sh.Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-7556-7795.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).